

відноситися зі сформованим ландшафтним оточенням. Нова форма може бути контрастною стосовно свого тла, але не повинна вносити дисгармонію в парковий пейзаж. У 2000 р. на породному відвалі шахти № 31 ПО "Донецьквугілля" після інженерної облаштуваності відкрито кафе, створено зону відпочинку й станцію техобслуговування автомобілів.

Ми пропонуємо шляхом реструктуризації шахт м. Донецька припинити накопичення шахтної породи в териконах на території міста. Основними заходами щодо можливої її рекультивації є:

- ✓ утилізація відвальної породи та рекультивація території, що звільнилась;
- ✓ рекреаційне озеленення терикону;
- ✓ захисно-декоративне озеленення;
- ✓ освоєння терикону під будівництво об'єктів виробничої, соціально інфраструктури чи житлову забудову.

Рішення щодо рекомендації утилізації відвальної породи повинно прийматись у випадку незначних об'ємів накопичених відходів та розміщення терикону на околиці міста і стосуватись лише одного терикону. У випадку розміщення терикону в межах значного житлового масиву, порівняно сприятливої екологічної ситуації на цій території та відсутності поблизу значних об'єктів рекреації ми рекомендуємо рекреаційне озеленення терикону.

На нашу думку, більшість териконів, поверхня яких значною мірою вивітрена, які горять, розташовані в межах території значного екологічного напруження, відповідно до КД 12.09.0801-99 та Правил безпеки у вугільних шахтах та враховуючи малу лісистість міста, потребують захисно-декоративного заліснення.

Значна частка териконів після відповідного перепланування може бути освоєною під житлово-громадську забудову – 28 і 33,3 % відповідно.

Висновки. Здійснений аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду рекультивації порушених територій дає підстави для таких підсумкових узагальнень:

- ✓ рівень екологічної безпеки життєдіяльності населення м. Донецька вимагає реструктуризації діючих в його межах шахт, яка, зокрема, має бути спрямована на мінімізацію накопичення твердих відходів шляхом розміщення значної частини шахтної породи в технологіч-

ному підземному просторі шахти, підвищення частки породи (в межах допустимого) у вугіллі, яке використовують ТЕС, та вивіз шахтної породи автосамоскидами за межі міста до відвалів: засипання балок, кар'єрів, формування на непродуктивних землях відвалів європейського типу – із значним ущільненням породи, чергуванням її шарів із шарами глини та залісненням поверхні відвалу після його заповнення;

- ✓ закладка шахтної породи з териконів м. Донецька в технологічні порожнини шахт, їх переробка на будівельні матеріали, використання як сировини в інших цілях є екологічно недоцільною, оскільки більшість з них розміщена в безпосередній близькості до житлових масивів, важливих об'єктів інфраструктури міста: лише незначна частина териконів, розташованих на околицях міста, незначних за об'ємами, може бути винесена за його межі або використана як сировина для будівництва чи інших видів економічної діяльності;

- ✓ основними напрямками поліпшення стану навколишнього середовища в контексті поводження з териконами міста є їх заліснення або освоєння території зайнятої ними в містобудівельних цілях (насамперед будівництва об'єктів виробничої та соціально інфраструктури) – розгляд терикону як елемента просторової структури міста.

1. Доусон Г., Мерсер В. Обезвреживание токсичных отходов. – М, 1996.
2. Захаров А.А. Переработка и использование шахтных пород как одно из природоохранных мероприятий // Глобальные и локальные проблемы угледобывающей промышленности: Сб. науч. трудов. – Новочеркасск, 2001. 3. КД 12.09.0801-99. Керівництво із запобігання самозапалювання, гасіння, упорядкування та рекультивації породних відвалів вугільних шахт і збагачувальних фабрик. – К., 1999.
4. Киричук Л.С. Шляхи оптимізації лісової рекультивації териконів // Уголь Украины. – 2005. – № 8.
5. Лозанский В., Мищенко В. Управление промышленными отходами: В 2 кн. – Кн. 1: Нормативно-правовое обеспечение управления промышленными отходами в Украине. – Харьков, 2000.
6. Назаренко М.Д. База даних техногенних об'єктів державного кадастру родовищ та проявів корисних копалин як система управління відходами // 36. матеріалів наук.-практ. конф. з питань управління відходами "Техноресурс-2002". – К., 2002. – С. 4-7.
7. Реконструкция угольных шахт ФРГ. – М, 1961.
8. Шевченко В.П. Вивчення розподілу макрокомпонентів у продуктах вуглевидобутку з метою виявлення шляхів промислового використання відходів вугле-збагачення (на прикладі Чистяково-Сніжнянського району Донбасу) : Автореф.... дис. канд. геол. наук. – Д., 1999.

Надійшла до редколегії 01.09.06

УДК 911

С. Мохначук, канд. геогр. наук

ПРОБЛЕМИ ЄДНОСТІ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ГЕОГРАФІЇ

Проаналізовано досвід різних наук щодо розробки їх власних теорій. Розкрито зміст базових понять географічної теорії: географічна властивість, географічний зв'язок, географічна структура, спосіб функціонування, організація, географічне регулювання, географічний закон. Показано специфіку фізико-географічних, виробничо-географічних та демогеографічних ландшафтів.

There are analyzed the experience of the different sciences in elaboration of its own theories. There are exposed the basic notions of the geographical theory: geographical property, geographical connection, geographical structure, way of the functioning, organization, geographical regulation, geographical law. There are shown the specialties of the physical-geographical, industrial-geographical and demogeographical landscapes.

У недалекому минулому спеціалісти із загальної теорії пізнання і теорії конкретних наук досить часто посилалися на дослідження географів, використовуючи їх досягнення у сфері обґрунтування єдності природи і людини, ролі географічних знань у формуванні фундаментальних положень ряду конкретних наук. Однак, починаючи з середини минулого століття інтерес до узагальнюючих розробок нашої науки стрімко падає. Це пояснюється відхиленням теорії географії від магістральних напрямів розвитку загальної теорії пізнання і теорій конкретних наук.

Саме ця обставина змушує провести ретроспективний аналіз цього напрямку в географії і порівняти результати роботи з дослідженнями в галузі загальної теорії пізнання та побудови теорій провідних конкретних наук, зокрема фізики, біології та економіки. З їх досвіду випливає, що будь-яка наука, розробляючи власну теорію, повинна керуватися такими принципами: обґрунтуванням цілісності, якісної визначеності об'єкта дослідження, фіксацією елементів за допомогою їх властивостей і функцій, виявленням законів та закономірностей, розробкою адекватного понятійного апарату.

Керуючись такими правилами, розробляли свої теорії всі конкретні науки. Повчальним для географів є досвід фізики. У найширшому тлумаченні фізика – це наука про властивості і закономірності руху неживої природи. Під властивостями тут розуміються моменти, за допомогою яких одні речі схожі між собою, а інші відрізняються одна від одної. Властивості – це ознака якості. Сукупність властивостей визначає внутрішню природу, суть явища. Загальною властивістю фізичних систем є енергія. Закони і закономірності відбивають істотні відношення між їх складовими. Характерно, що кожна галузь фізики має досконалу теорію, а загальна теорія науки відсутня.

Мова звичайно йде про відсутність строгої, а не вербальної теорії фізики: на традиційному рівні вона непогано осмислена. Специфічні властивості дозволили поділити фізику на галузі, в основі яких лежать різні види енергії: фізика елементарних частинок, молекул, твердого тіла, рідини, газу, плазми, електромагнітних полів, тяжіння, механіку, термодинаміку, кінетику тощо.

Наука про живу природу, керуючись фундаментальними положеннями загальної теорії пізнання, ставила перед собою і розв'язувала інші завдання. Перед нею не стояла проблема обґрунтування об'єкта дослідження як цілісного та якісно визначеного утворення, але завжди існувала потреба проникнення у внутрішню природу дослідження процесів і явищ. Адже біологія – це система знань про закони виникнення і розвитку органічної природи. Вона заявила про себе ще в античному світі, пройшла складний і тернистий шлях і в наш час зайняла почесне місце в групі лідерів серед конкретних наук.

Вагомим науковим результатом їй вдалося досягнути зусиллям, спрямованим на розкриття суті життя, зокрема організації функцій на молекулярному і клітинному рівнях, глибокому аналізу властивостей їх елементів тощо. Особливо продуктивними виявились дослідження в царині генетики. Такі глибинні наукові пошуки дозволили розробити струнку систему диференціації знань про живу природу і виділити такі групи галузей: молекулярну, клітинну, організменну, популяційно-видову, біосферну тощо.

Значний досвід розбудови теорії нагромадило суспільствознавство. Йому на шляху до пізнання суто людського буття доводилось і доводиться до сьогодні переборювати значні труднощі, щоб стати цілісною, єдиною наукою. Під суспільствознавством розуміють науку, що вивчає взаємодію між людьми та їх поєднаннями, спрямованими на збереження і вдосконалення людства, що характеризується специфічною структурою, способом функціонування та організації, яка підпорядковується об'єктивним суспільним законам. Отже, шлях до адекватного відображення суспільних систем лежить через осмислення загальних властивостей і функцій життєдіяльності людей та їх поєднань.

Таке бачення суті взаємодії між людьми дозволяє чітко розмежувати їх біологічні, географічні та суспільні функції. Спираючись на знання суспільних властивостей і функцій людей та їх поєднань, здійснена структуризація суспільних галузей знань. Відомо, що суспільні властивості і функції елементів та підрозділів таких систем дуже різноманітні. Це дало підстави науковцям виділити за специфічними властивостями і функціями такі галузі знань, як економіка, соціологія, етнологія, політологія, юриспруденція та ін.

Належної уваги з погляду побудови теорії географії заслуговує економічна наука. Проте серед фахівців немає єдності в розумінні суті економічної науки. Одні вчені вважають, що вона вивчає взаємодію між людьми, спрямовану на задоволення потреб людства. Другі твердять, що це наука про взаємодію між людьми, орієнтована на вдосконалення економічних відносин і роз-

виток економічної системи. З теорії системології відомо, що будь-яка продуктивна система досягає найкращих результатів із забезпечення потреб своїх елементів і підрозділів лише тоді, коли її засоби працюють на її вдосконалення. Ці фундаментальні положення повинні бути обов'язковими і для теорії економіки.

Неважко помітити, що при формуванні системи специфічних знань економічна теорія ґрунтувалась на принципі загальної теорії пізнання. Саме тому окремим її галузям, зокрема менеджменту, вченню про факти, економіці праці, зокрема знанням про людський капітал, вдалося домогтися вагомих результатів. Цей коротенький огляд дає підстави стверджувати: ні суспільствознавство ні економіка не можуть включати в себе географію виробництва або географію людини (демогеографію) тому, що вони мають різні об'єкти дослідження: суспільствознавство – людські системи, географія – ландшафти.

Зіставляючи досягнення провідних наук у царині розробки теорії з роботами географів у цьому ж сегменті, можна зрозуміти причини її відставання. Століттями об'єктом дослідження географії вважали географічну оболонку Землі. Якщо ж, навіть зміщуючи акценти, допустити, що ним була ландшафтна сфера, то наша наука не позбувалась звинувачень в унітарності своїх суджень, у неприйнятному дуалізмі тощо. Вихід з глухого кута можливий за допомогою деякого осмислення суті ландшафту як гармонійного поєднання людини з живою і неживою природою і розширення його змісту при переході від елементарних ландшафтів до ландшафтної сфери.

Для оцінки продуктивності і гармонійності в розвитку ландшафтів доцільно ввести такі поняття, як географічна властивість, географічний зв'язок, географічна структура, спосіб функціонування та організація, географічне регулювання тощо. Основну увагу слід зосередити на виявленні і вивченні географічних законів, які, як відомо, найповніше розкривають суть ландшафту будь-якого рівня і сегменту. Відомо, що найвагоміші результати можна одержати при дослідженні ландшафтів на топологічному рівні, бо вони забезпечують найкращі умови для теоретичних узагальнень, розробки теорії структури, способу функціонування та організації.

Засадничим поняттям теорії географії є "географічна властивість". У загальній теорії пізнання в системології під властивістю розуміють момент якості, а точніше – якісної визначеності, тобто природну необхідність зберігати й удосконалювати ціле. Географічна властивість – це здатність і об'єктивна необхідність будь-якого елементу ландшафту бути моментом його якісної визначеності. Природа властивості розкривається через її відношення до властивостей інших елементів ландшафту, оскільки його елементи є одночасно компонентами суспільних і біологічних систем.

Ландшафти, як системи високого рівня узагальнення, належать до найскладніших утворень. У їх складі у знятому вигляді присутні компоненти з фізичними, хімічними, біологічними та суспільними властивостями. Саме ці обставини ускладнювали виявлення та обґрунтування ландшафту – цілісного і якісно визначеного об'єкта дослідження. Географічна властивість – це сукупність відношень взаємотяжіння, взаємовідштовхування і нейтральності, які системно впливають на організацію ландшафту. Проте неважко помітити, що остаточне судження про природу властивостей елементів ландшафту можна сформулювати лише тоді, коли доведена її дія на його збереження та вдосконалення.

Властивість є ознакою предметів, набутою в їх взаємодії з іншими компонентами, речами. Цим зумовлена потреба використання такої категорії науки, як "географічний зв'язок". У системології і загальній теорії пізнання

зв'язок трактується як єдність буття різноманітного світу. У нашій науці під географічним зв'язком розуміють єдність людини з живою і неживою природою, що проявляється у взаємозв'язках і взаємодії ландшафтів. Такі відношення, зв'язки називають географічними, бо вони спрямовані на збереження та удосконалення ландшафтів і є закономірними, тому що розкривають їх суть.

Властивості елементів ландшафту реалізуються через географічні зв'язки і функції. Зв'язки між елементами ландшафтів завжди трансформуються у функції, тобто дії одних елементів на інші з метою збереження та удосконалення цілісної системи. Це означає, що якщо властивість одного елементу діє на властивості інших елементів з чітко зафіксованою метою і відповідно до вимог закону, то можна гарантувати гармонійний розвиток географічної системи. Важливо пам'ятати, що властивості діють на ландшафти не лише через зв'язки, а й через відношення ізольованості і нейтральності, які забезпечують організацію систем у структурі, способи функціонування.

Сукупність відношень між елементами та їх поєднаннями в ландшафтах формують географічну структуру. У теоріях конкретних наук це дуже поширена категорія. У системології, наприклад, під структурою розуміють закономірне поєднання елементів, що забезпечують найстабільніший обмін речовини, енергії та інформації в системах. Географічна структура – це поєднання людини з живою і неживою природою, що забезпечує стабільний обмін речовиною, енергією та інформацією в ландшафтах. В її формуванні беруть участь інваріантні відношення між його складовими.

Зміни ландшафтів у рамках фіксованого генетичного стану відображає географічний спосіб функціонування. Це теж спільний об'єкт дослідження багатьох її наук. У загальній теорії пізнання під способом функціонування розуміють стійкі зміни, що виражалися в специфічному обміні речовин, енергії та інформації, спрямованій на збереження та удосконалення системи. У географії під функціонуванням розуміють сукупність змін (відновлення, відтворення, перетворення, переміщення), що виражають обмін речовин, енергії та інформації у ландшафті. Спосіб функціонування – це стабільний і упорядкований відповідник до адекватного відображення ландшафтів, сукупності змін.

Добре структуровані і функціонально впорядковані ландшафти стають повноцінними об'єктами, коли вони розглядаються в динаміці. Адекватне відображення розвитку такого об'єкта забезпечує поняття "географічний процес". Під географічним процесом розуміють зміну стану ландшафту в часі, зумовлену внутрішніми суперечностями, впливом середовища і підпорядковану географічним законам. Реалізація такого підходу вимагає глибокого і всебічного осмислення суті географічної організації, ретроспективного і ситуаційного аналізу ландшафтів, розробки варіантних прогнозів їх зміни, науково об'єднаного вибору найкращого варіанта; це дозволяє перевірити розрахунки на збалансованість, гармонійність та прийняття конкретних рішень.

Першим кроком у цьому напрямі є осмислення суті географічної організації. Воно є конкретизацією поняття організації. У системології під організацією розуміють дію, спрямовану на збереження і розвиток об'єкта. Стосовно ландшафтів організація може трактуватися як єдність осмисленої і спонтанної діяльності. Організація як спонтанна дія реалізується шляхом природних перетворень, засобами проб і помилок. Наука орієнтує на використання результатів спонтанної організації та її розумне використання. Осмислення організації спирається на знання і продуктивне застосування об'єктивних географічних законів.

Відповідальним етапом у проектуванні географічних процесів є аналіз динаміки ландшафтів. Він включає два відповідальних моменти – ретроспективний і ситуаційний аналізи. Ретроспективний аналіз передбачає виявлення фактичних тенденцій у динаміці ландшафту в минулому і її зіставлення з теоретичними рядами. За наявності відхилень від бажаного результату у модель фактичних розрахунків вносяться відповідні корективи. Ситуаційний аналіз завжди спрямований на вдосконалення гармонії між компонентною, галузевою і просторовою структурами ландшафту.

Наступним етапом у розробці програми розвитку ландшафту є прогнозування. Під географічним прогнозуванням розуміють науково об'єднане ймовірне судження про стан ландшафту у фіксований момент часу в майбутньому. Звідси виходить, що науково об'єднані прогнози завжди мають імовірнісну природу. Це означає, що вони повинні бути варіантними. У практиці регулювання географічних процесів розробляється мінімум три варіанти: оптимістичний, усереднений, песимістичний. Паралельно розробляється гіпотетичний прогноз ландшафту. Його якість є свідченням рівня розвитку теорії географії. Зіставляючи фактичні прогнози ландшафту з очікуваними результатами, неважко підібрати найкращий варіант.

На завершальному етапі розробки проекту регулювання ландшафту конкретизується пріоритетний варіант прогнозу: уточнюється траєкторія розвитку ландшафту, розписуються його параметри за складовими (людністю, діяльністю активних працівників, біотою, косною природою) по роках проектного періоду, коректуються показники по компонентному, галузевому і просторовому розрізах, узгоджуються всі розрахунки за критеріями збереження гармонійності, розраховується фінансове забезпечення проекту. Результати зіставляються з відповідним економічним проектом, і дається їх оцінка.

Неважко помітити, що тільки такий підхід забезпечує належні умови для гармонійного розвитку нашої планети. Його впровадження в життя ґрунтується на знанні теорії географії, зокрема її законів. У загальній теорії пізнання під законом розуміють стійкий, необхідний, внутрішній, істотний зв'язок між елементами об'єкта.

У теорії географії ця категорія конкретизується. Тут закон – це стійкий, необхідний, внутрішній, істотний зв'язок між елементами і складовими ландшафту. Розрізняють загальні географічні закони, закони структури, закони функціонування, закони розвитку і закони відношень між різними аспектами географічних властивостей, зв'язків.

Ландшафт – цілісне, якісно визначене формування. Але в будь-якій науці завжди існують проблеми поділу цілісного утворення на частини, аспекти, пов'язані з необхідністю наукового поділу праці, що впливає на її ефективність. Гносеологічну природу має і диференціація ландшафтознавства. Географам відомий весь спектр поглядів на це питання. Пропонується виділити такі три аспекти ландшафту: фізико-географічний ландшафт, виробничий ландшафт і демоландшафт. Диференціацію можна поглибити, спираючись на конкретніші знання властивостей, зв'язків і функцій ландшафту.

Уперше поняття ландшафту було введено у фізичну географію. Тут вже в минулому столітті сформувалися три підходи до тлумачення змісту фізико-географічного ландшафту: районний, унікальний (локальний) і типологічний. Незважаючи на певні відхилення, загальній теорії географії найкраще відповідає їх єдність. Використовуючи засадничі положення системології, фізико-географічний ландшафт можна трактувати як умовно цілісне утворення, обмін речовин, енергії та інформації, що має циклічну природу, характеризується специфіч-

ною структурою, способом функціонування та організацією і підпорядковується фізико-географічним законам.

Не завадить детальніше розкрити поділ фізико-географічного ландшафту. Його можна досягти за допомогою поглибленого аналізу фізико-географічних властивостей і зв'язків між елементами цього утворення. Фізико-географічна властивість – це момент якості елементу ландшафту, наділений засобами, що можуть бути використані для його збереження і вдосконалення. Слід відмітити, що всі без винятку елементи ландшафту мають фізико-географічні властивості. Їх упорядкування зумовлене механізмом цілепокладання і ціледосягнення: це свідчить про вплив ландшафту як цілісної системи на свої елементи.

Взаємодія між фізико-географічним ландшафтом і властивостями його елементів здійснюється по лінії: ціле (аспект) – функція – зв'язок – елемент (властивість). Перехід від властивостей елементів до фізико-географічних зв'язків відбувається так: елементи, як відомо, можуть бути носіями багатьох і різних властивостей, за характером дії вони поділяються на дві групи: елементи-продуценти властивостей і елементи-споживачі властивостей. Між ними виникають зв'язки, вони є фізико-географічними. Зв'язки завжди передбачають, якщо вони не суперечать відповідним законам, досягнення мети, тобто стають функціями цілого. При цьому слід мати на увазі, що фізико-географічний аспект повинен гармонійно вписуватись у ландшафт і відповідати його законам.

Досягнення позитивного результату забезпечується чіткою взаємодією складових фізико-географічного ландшафту. Упорядкування відношень у цілому забезпечується його структурою, способом функціонування та організацією. Структура фізико-географічного формування має багато спільних суттєвих ознак із географічною структурою, але відрізняється від неї рядом специфічних рис. Найхарактерніші з них такі: спрямованість на фізико-географічний аспект ландшафту, відбір специфічних властивостей елементів, орієнтованість функцій і відношень, наявність відповідної структури і способу функціонування.

Свої особливості має і спосіб функціонування фізико-географічних ландшафтів. Вони проявляються в упорядкованій стабільності і ритмічності відновлень, відтворень, перетворень та переміщень, що ґрунтуються на чітких поєднаннях взаємодоповнюючих властивостей, відношень ізольованості і нейтральності, специфічних зв'язках і функціях. Способу функціонування, як і фізико-географічній структурі, властива чітка спрямованість дій. Отже, під способом функціонування фізико-географічних ландшафтів розуміють сукупність дій, зумовлених обміном речовин, енергії та інформації, спрямованих на збереження та вдосконалення фізико-географічних ландшафтів.

Будь-яка галузь знань стає повноцінною лише тоді, коли їй вдається перейти від вивчення статичної в об'єктах дослідження до процесів. Фізична географія успішно подолала всі перешкоди на своєму шляху і досягла належного рівня. Тут під фізико-географічним процесом розуміють зміну станів фізико-географічного ландшафту, зумовлену внутрішніми суперечностями, впливом середовища і підпорядковану специфічним об'єктивним законам. Саме таке розуміння фізико-географічного процесу дозволяє об'єднати всі його сторони, здійснити ретроспективний і ситуаційний аналізи і передбачити його розвиток.

Система законів найповніше розкриває суть фізико-географічних ландшафтів. Вони за повнотою охоплення об'єкта дослідження поділяються на загальні, особливі, окремі, за характером відображення динаміки ландша-

фту – на закони структури, закони функціонування та закони розвитку. Закони структури описують інваріантний стан системи, тобто є майже незмінними. Закони функціонування передають у фізико-географічних ландшафтах циклічні зміни. Закони розвитку відбивають динаміку стадійних змін у фізико-географічному процесі, що використовуються при виявленні тенденцій і напрямів розвитку.

Усі ці закони адекватно описують стан об'єкта в минулому і дозволяють передбачити особливості його динаміки в майбутньому.

Фізико-географічний процес на ноосферному етапі його розвитку в першу чергу стосується життя, що проходить у дуже динамічному суспільному середовищі і середовищі неживої природи. У такій ситуації особливо актуальним уявляється розробка програм гармонічної динаміки фізико-географічних комплексів ландшафтів. Вона включає в себе три стадії: системного аналізу, прогнозування і розробки траєкторії розвитку визначеного в часі майбутнього.

Основні положення методів роботи на кожній стадії вже розкриті. Слід було б детальніше зупинитися на підходах до прогнозування і прийняття рішень. У минулому столітті прогнози природних і суспільних процесів здійснювалися на основі базових даних, а іноді зі спробою використання ідей синергетики. У статті пропонується максимально використати теорію географічного процесу.

Спираючись на фундаментальні положення цієї галузі знань, проводиться ретроспективний і ситуаційний аналізи об'єкта дослідження. Здійснюється варіантний покомпонентний прогноз, розраховується траєкторія розвитку. Паралельно розробляються всі ці стадії з використанням фактичних даних. Результати зіставляються, визначаються відхилення від теоретичних параметрів і приймається рішення.

Поглиблене вивчення виробничо-географічних ландшафтів слід розпочинати з властивостей їх елементів. У складних утвореннях, а об'єкти дослідження географії виробництва є саме такими, важливо виділити властивості елементів цього аспекту ландшафту та інших його аспектів. Властивість елементу виробничого ландшафту – це його здатність задовольняти потреби інших елементів та складових системи і бути моментом її якості. Кожний елемент є носієм багатьох властивостей, що включають в себе літогенні, водні, педо-, біотичні, людські ресурси, можливості, а в сукупності, за наявності чіткої організації, сприяють збереженню або розвитку цілого.

Географія, її галузі, зокрема географія виробництва, є системою знань, що незаангажовано досліджує взаємодію людини і біотичної та косної природи. Основою цієї взаємодії є властивості-продуценти і властивості-споживачі. Взаємодіючи між собою, відповідно до потреб системи, вони формують виробничо-географічні потоки, зв'язки. Їх якісна визначеність не викликає сумнівів. Більше того, їх природа зумовлена способом існування виробничого ландшафту, характером його впливу на елементи. Спрямовані виробничо-географічні зв'язки іменуються функціями системи. Функція – це відношення елементу до цілого, при якому існування елементу або його проявів забезпечує існування цілого.

Сукупність певним чином упорядкованих функцій забезпечує обмін речовин, енергії та інформації у виробничо-географічних ландшафтах. У таких формуваннях обов'язково враховується функція місця. Кожний вид змін є певною геотехнологічною лінією, а їх сукупність – технологією географічного виробництва. Стабільна й упорядкована дія проявляється в її способі. Спосіб функціонування – це активна, цілеспрямована сукупність відновлень, відтворень, перетворень та переміщень у

виробничому ландшафті, що відбувається відповідно до вимог його структури.

Структура виробництва ландшафту відповідає за його збереження і розвиток в часі і просторі. Під виробничо-географічною структурою розуміють закономірні відношення між елементами і підрозділами виробничого ландшафту, що зумовлюють обмін речовин, енергії та інформації в ньому. В основі структури лежать найстійкіші властивості елементів відношення тяжіння, відштовхування і нейтральності між ними. Ці ознаки виробничо-географічної структури орієнтують на її глибоке і всебічне дослідження при виявленні законів і закономірностей виробничих ландшафтів. Вони визначають координацію і субординацію функцій, траєкторію розвитку виробничого ландшафту тощо.

Виробничо-географічний зріз ландшафту, як і фізико-географічний, проектується на різні аспекти географічних властивостей, зв'язків, функцій і навіть специфічних цілей, мають спільні риси. Вони є складовими єдиного цілого, єдиної системи, її структури, способу функціонування, підпорядковуються одній генеральній меті, єдиному процесу. Під виробничо-географічним процесом розуміють зміну станів виробничого ландшафту в часі, зумовлену внутрішніми суперечностями, впливом середовища і підпорядковану об'єктивним виробничо-географічним законам. Його суть теж виражає взаємодія людини з живою та неживою природою, що проявляється в ландшафтах.

Виробничий ландшафт як сторона ландшафту найповніше відображається в географічному процесі. Він включає в себе структуру, функціонування і, що дуже важливо, організацію виробничого ландшафту і підпорядковується законам структури, законам функціонування і законам розвитку. Закон структури передає інваріантність відносин у ландшафті. До цієї групи законів належать закон постійності елементного складу, закон необхідної різноманітності складу виробничого ландшафту та ін. Порядок змін геотехнологій у виробничому циклі передають закони функціонування. До них належать закон відновлення, закон відтворення, закон перетворення, закони переміщення. Закони розвитку передають зміну станів виробничо-географічних процесів. Вони об'єднують закон метакронності, закон стадійності, закон циклічності та ін.

Продуктивним поняттям теорії географії виробництва є організація. Вона непогано працює як при поясненні процесу упорядкування досліджуваної системи, так і при розробці програм господарювання у виробничому ландшафті. У сучасній науці функціонує поняття організації, наділене різним змістом. У першому випадку воно трактується як спонтанна або осмислена дія, спрямована на вдосконалення виробничого ландшафту. У другому – розробка програм з використанням інформаційних і комп'ютерних технологій, спрямованих на збереження і вдосконалення виробничих ландшафтів.

При вирішенні проблем регулювання господарської діяльності в ландшафті вони можуть використовуватися одночасно. На базі теоретичних знань дається ретроспективний і ситуаційний аналіз, розробляються варіантні прогнози, визначається пріоритетна траєкторія розвитку, розписуються завдання для кожного виконавця. Аналогічні операції і в такій же послідовності здійснюються при роботі з використанням фактичних даних. Такий підхід, навіть за наявності певних спрощень і заміни їх гіпотетичними розрахунками, забезпечує мінімальні ризики при визначенні траєкторії розвитку виробничо-географічного процесу в майбутньому. А це гарантує поступове наближення фактичних трендів до теоретичних параметрів.

Матеріально-речова природа демоландшафтів дуже близька до складу об'єкта дослідження географії. Деяко детальніше слід зупинитися на центруючому елементі – людині. Саме тут слід чітко розмежуватися з суспільними науками, зокрема з демографією. Усі суспільні науки, як відомо, вивчають відношення між людьми, спрямовані на розвиток соціумів. Географія людини вивчає відношення людини з природою. Воно досягається лише при дії сукупностей людей на ландшафт, а останнього на їх життєдіяльність. Тільки таке впорядкування життєдіяльності людей забезпечує їх вплив (продуктивний) на ландшафт. Таку сукупність називають географічними спільностями людей або спільностями людей ландшафту.

Свою специфіку мають і інші параметри елементів та складових демоландшафту. Елементи є носіями демогеографічних властивостей, наділених засобами використання для інших елементів. Майже завжди один і той же елемент виступає і продуцентом і споживачем, але різних властивостей. Між елементами із взаємодоповнюючими властивостями виникають демографічні зв'язки. Якщо ж в них існує потреба демоландшафту або його підрозділів, то вони стають демогеографічними функціями.

Сукупності демогеографічних функцій властиві ознаки життєдіяльності людей, специфіки їх дій у ландшафті тощо. З цією метою у теорію географії людини вводяться такі поняття, як функціонування та спосіб функціонування. Суттєвою ознакою функціонування є стабільність дій, що передається за допомогою способу функціонування. Під способом функціонування розуміють сукупність стабільних відновлень, відтворень, перетворень та переміщень, орієнтованих на збереження і підвищення продуктивності демоландшафту.

Ще сильніше стабільність демогеосистем відображається в категорії демогеоструктури. Під демогеоструктурою розуміють закономірне відношення між елементами і підрозділами системи, що забезпечують обмін речовин, енергії та інформації між ними. Поняття закономірних відношень тут відбиває умовну незмінність в часі, їх інваріантність. Саме тому структуру вважають відповідальною за збереження якісної визначеності демоландшафтів. До поглибленого дослідження структури географи звертаються тоді, коли потрібно виявити закони будови демоландшафтів.

При розробці програм розвитку демогеосистем як динамічних утворень їх потрібно розглядати в генетичній єдності, що характеризується специфічною структурою і способом функціонування. Вона досягається за допомогою поняття процесу. Під демографічним процесом розуміють зміну станів ландшафту, зумовлену внутрішніми суперечностями і впливом суспільного і природного середовища та підпорядковану об'єктивним демогеографічним законам розвитку. Виявлення демографічних процесів має неабияке теоретичне і прикладне значення, що ґрунтується на сукупності географічних знань і прийомів дослідження.

Враховуючи неповноту знань у царині географічних законів і закономірностей, вони залишаються основною метою пошуків теоретиків і критерієм оцінки нових демографічних програм. У демографії успішно використовуються закони структури, функціонування і розвитку демоландшафтів. Про це свідчить оцінка програм, розроблених представниками суспільних дисциплін. Вони, як правило, суперечать вимогам об'єктивних географічних законів.

У системології ємною за змістом є категорія організацій цілісних формувань. Вона об'єднує як спонтанне упорядкування систем, так і осмислене регулювання ними. У географії людини широко застосовується поняття організації демоландшафтів. Тут під організацією розуміють діяльність, спрямовану на збереження і під-

вищення ефективності розвитку демографічних процесів. Проте при розробці програм стеження за траєкторіями руху об'єктів не ігноруються елементи, яким власне спонтанне впорядкування.

Розробка програм життєдіяльності людей у ландшафті, впровадження їх у практику характеризується досить складною процедурою, яка включає ті ж етапи роботи, що і інші галузі географічних знань, а саме:

УДК 911.3

розробку сценарію об'єкта дослідження, обґрунтування його суті, якісної визначеності, ретроспективного і ситуаційного аналізів, багатоеlementного, структурного і варіантного прогнозування, вибору пріоритетної траєкторії розвитку демоландшафту, впровадження проекту в життя з конкретизацією завдань підрозділам.

Надійшла до редколегії 15.08.06

О. Любіцева, д-р геогр. наук, С. Романчук, канд. геогр. наук

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК РЕСУРС РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Поставлено проблему використання традицій природокористування в туризмі.

There are proposed the Problem use traditional of nature in tourism.

Актуальність даної проблеми ґрунтується на необхідності розширення пропозиції національного турпродукту. Етнокультурні традиції природокористування або традиційне природокористування містить в собі значний і абсолютно не використаний в Україні потенціал. Ця проблематика мало або зовсім не розкрита в сучасній як географічній літературі, так і в публікаціях з організації туризму, окрім публікацій авторів [3].

Автори вбачають слушним ще раз підкреслити роль традиційного природокористування в туристичній діяльності, яка може стати основою комплексного розвитку депресивних територій, що й визначено завданням даної статті.

Традиційне природокористування є процесом взаємодії етносу з етнічною територією (або його структурних елементів з конкретними ландшафтами) і результатом їх багатовікової коеволюції і взаємоадаптації. Традиції природокористування, як правило, виникають шляхом накопичення позитивного й негативного досвіду природокористування. Протягом сотень років традиційне природокористування фіксується в територіальних системах природокористування, у першу чергу систем землеробства, співвідношення угідь і їх узгодження з ландшафтною структурою, що закріплені в традиціях автохтонного населення [4; 5; 6; 7].

Головними компонентами природокористування протягом багатьох тисяч років були традиційні землеробство, тваринництво та промисли, які формували етнічні культурні ландшафти з їх індивідуальною й унікальною природно-антропогенною структурою (ландшафтним розмаїттям). Саме тому вагома роль традиційних екологічних знань і природокористування наголошується багатьма міжнародними документами, схваленими конференцією ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) та на 2-му саміті Землі (Йоганнесбург, 2002).

Дуже важливим напрямом і метою впровадження традиційного природокористування є відновлення і збереження етнокультурного ландшафту як туристсько-рекреаційного ресурсу, який у той же час є гарантом збереження довкілля і розвитку екологічного туризму.

Пейзажно-естетичні властивості довкілля поліпшуються при збільшенні і розмаїтті природно-антропогенних комплексів, властивих традиційним господарюванню і забудові. Використання традиційних форм господарювання є екологічно доцільним і поліпшує туристичний "імідж" місцевості, дозволяючи розвивати сільський "зелений" туризм [1].

Розвиток та інтенсифікація сільського "зеленого" туризму, тобто організації відпочинку в сільській місцевості з використанням продукції традиційного господарювання, надає гарантії якості і в той же час потребує розробки

нормативів граничних навантажень у місцях концентрації рекреантів. У деяких випадках в умовах "перенаселення" мисливських тварин і риб за дуже обмеженою кількістю ліцензій можливо влаштувати "ретро-полювання" й "ретро-риболовлю" як своєрідне туристичне шоу.

Одним з найдійовіших чинників збереження й підтримки ландшафтного розмаїття, пов'язаним з туризмом, є відтворення етнічного та історичного середовища різних епох. Цей прийом організації довкілля може бути реалізованим у різних варіантах: а) впорядкування безпосереднього довкілля пам'яток історії та культури задля збільшення їх атрактивності; б) створення етнічних селищ, які приймають та обслуговують туристів, знайомлять їх з комплексом традиційної культури (житло, домашнє господарювання, їжа, одяг, обрядовість); в) організація музеїв архітектури і побуту під відкритим небом (скансери); г) збереження або відродження традиційного сільського господарства, промислів та ремесел (давніх систем землеробства, технологій, рослин, тварин); д) відтворення жител, господарювання, технологій стародавніх культур (з експериментальною та просвітницькою метою під керівництвом археологів); е) стилізації сучасних туристсько-рекреаційних об'єктів під традиційну архітектуру та їх "вписування" в характерний ландшафт (ландшафтна архітектура з елементами традиційного природокористування).

Для туристичної діяльності та атрактивності об'єкта це довкілля повинно відповідати його стану на момент побудови за умови збереження первісного вигляду або перебудови і тому відбивати риси пересічної забудови та особливості природокористування відповідної епохи. Для України переважна більшість пам'яток історії та культури походить з періоду пізнього середньовіччя і початку новітньої доби, тобто відповідає періоду класичного традиційного природокористування в українських землях. На цей час вже були сформовані традиційні системи землеробства, які проіснували майже до середини XX ст. і малі архітектурні форми, зафіксовані етнографічно у XIX – на початку XX ст. Зазначене відповідає класичному етнічному ландшафту України, відомому нам також за художніми творами тих часів. Впорядкуванням довкілля повинні опікуватись місцеві громади, використовуючи традиції місцевих майстрів та місцеві матеріали.

Розвиток індустрії туризму передбачає різні форми використання традиційних систем природокористування як програмного продукту

Створення етнічних селищ, які приймають та обслуговують туристів, знайомлять їх з комплексом традиційної культури, є елементом індустрії туризму достатньо високого рівня, який забезпечується координацією зусиль приватного підприємництва і місцевих громад і